

Herdenken in historisch perspectief.

Over de achtergronden van de WO II gedenktekens aan de Universiteit van Amsterdam

Frank van Vree

Ik wil in deze korte lezing een aantal aspecten belichten van de geschiedenis van het herdenken van de Tweede Wereldoorlog, en de Jodenvervolging in het bijzonder, in relatie tot de Universiteit van Amsterdam en het namenmonument dat zo dadelijk zal worden onthuld.

Ik wil beginnen bij het gedenkteken dat sinds 1950 aan de muur in de hal van de Oudemanhuispoort hangt. Een sobere koperen plaat, met een tekst die ons, tachtig jaar later, 'vreemd' overkomt.

Ik lees de tekst even voor:

1940-1945. De universitaire gemeenschap,
in geestelijke vrijheid herleefd, gedenkt
haar leden, gevallen in de strijd voor het
vaderland.

Met daaronder een citaat, ontleend aan de rede van
professor J.J. van Loghem bij de opening van het
academische jaar in september 1940:

'Die hoogste vrijheid wordt nimmer geroofd
en ook nimmer geschonken, doch slechts uit
eigen geestelijke-zedelijke krachten
gewonnen en behouden.'

Bij het monument staan geen namen – al was daar wel over gediscussieerd volgens UvA-historicus P.J. Knegtmans, maar men kwam er niet uit en miste mogelijk het overzicht dat wij nu wel hebben.

Wat opvalt aan de tekst zijn de gebruikte woorden, vooral dat 'gevallen in de strijd voor het vaderland', en de grote nadruk op 'geestelijke vrijheid' die wordt gewonnen uit 'geestelijke-zedelijke krachten'. Die woorden verbazen, en ze roepen ook een ongemakkelijk gevoel op: het overgrote deel van de doden was immers niet *gevallen voor het vaderland*, maar gedeporteerd en vermoord omdat ze joods waren.

In alles ademt deze plaquette de herdenkingscultuur die Nederland – en eigenlijk alle Europese landen – de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog beheerste. In die herinneringscultuur - de monumenten, romans, speelfilms, de herdenkingen - viel de nadruk steeds weer op *het lot van Nederland als natie*, op *strijd* die 'niet tevergeefs' was geweest (dat soort woorden gebuikte bijvoorbeeld koningin Wilhelmina), *een strijd*

waaruit land en volk geestelijk versterkt tevoorschijn waren gekomen. Nederland was overvallen door een barbaarse macht, maar geestelijk ongebroken gebleven. Die toon zien we terug in de tekst op deze plaquette: niet alleen door dat ‘vaderland’, maar ook door het positieve slachtofferschap (‘gevallen’) en de nadruk op geestelijke weerbaarheid.

Dat het slachtofferschap van de Joodse studenten en medewerkers niet apart werd genoemd, past volledig in die herinneringscultuur. Door het nationalistische perspectief viel het accent vrijwel als vanzelf op de groepen die zich actief voor de natie hadden ingezet, zoals verzetsstrijders, militairen en zeelieden. Dat zien we bijvoorbeeld terug in de vijftienhonderd monumenten die in die eerste jaren door het hele land werden opgericht. Maar ook, bijvoorbeeld, in de speciale voorzieningen, uitkeringen en pensioenen – die waren er vooral voor de actieve strijders, niet voor de slachtoffers van de oorlog en bezetting.

Het was echter niet zo – zoals later wel is beweerd – dat de ervaringen van de slachtoffers, en dan met name het Joodse deel daarvan werden verzwegen of vergeten. Daar was wel degelijk aandacht voor – zoals bijvoorbeeld blijkt uit de publicatie, in 1950, van de *Kroniek der Jodenvervolging* van Abel Herzberg, het eerste overzichtswerk over de Jodenvervolging in Europa, uitgegeven als onderdeel van een populaire nationale boekenreeks. De moord op meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werd dus niet verzwegen, maar ze werd, net als het lot van andere categorieën slachtoffers, *ingeweven* in de nationale geschiedenis. De Jodenvervolging was een *illustratie* van de Duitse perversiteit en een gruwelijk voorbeeld van wat het Nederlandse *volk als geheel* was aangedaan.

Dat de Nederlandse Joden niet vermoord waren als Nederlanders, laat staan als strijders voor het vaderland, maar als Joden, door een racistische regime, lag als het ware buiten dit nationalistische perspectief. En zoals gezegd: dit was geen Nederlands fenomeen, zoals bijvoorbeeld de vroegste gedenktekens in bijvoorbeeld Auschwitz laten zien.

Dat nationalistische perspectief had evenwel nog een andere kant: de overheid wilde ook geen onderscheid maken tussen verschillende groepen slachtoffers, en al helemaal geen tweedeling Joods – niet-Joods, omdat ze dat onderscheid als een uitvinding van de nazi’s zagen.

Deze weigering om de Joodse overlevenden te zien als een bijzondere groep – als slachtoffers van een nietsontziende genocide, ontheemd en onteigend, getraumatiseerd en gedecimeerd – kan – hoe goed bedoeld ook – is in retrospectief gekwalificeerd als pijnlijk, soms zelfs stuitend. De overgebleven Joden troffen, in de woorden van Marga Minco, ‘een leeg huis’, ze moesten leren leven in een schimmenwereld, of beter, in de woorden van UvA-historicus Jacques Presser: ze moesten ‘overleven in een wereld, die hen zeker heel vaak hartelijk en behulpzaam opnam, maar hen ook weer niet zelden bejegende met onverschilligheid, wantrouwen, verachting en afkeer’.

Daarmee raken we aan het tweede punt van vandaag, het door de Voorzitter van het College van Bestuur aangekondigde rechtsherstel voor ontslagen medewerkers. Het is goed dat dit gebeurd, vooral om duidelijkheid te creëren, te beginnen in het *Album Academicum*. En die duidelijkheid was nodig, omdat er geen duidelijk beeld is van de gang van zaken onmiddellijk na de bezetting.

Het is niet zo dat er nooit rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Een Koninklijk Besluit van 20 november 1945 bepaalde dat iedereen die door de bezetter uit overheidsdienst was ontslagen, zo spoedig mogelijk weer in zijn of haar oude functie hersteld zou worden, of in een daarmee vergelijkbare functie, en recht had op nabetaling van salaris en promotie. Dat gold ook voor Joodse ambtenaren, die daarmee recht hadden op een hernieuwde aanstelling en uitbetaling van gederfd pensioen, een recht dat ook van toepassing was op weduwen en wezen van vermoorde Joodse ambtenaren.

De uitvoeringspraktijk was echter weerbarstig: de termijn voor schriftelijke verzoeken was te kort, procedures waren traag en bureaucratisch en nabestaanden moesten vaak zelf actief bewijs aanleveren. De Raad voor het Rechtsherstel die over de aanvragen moest oordelen, had daarbij weinig oog voor de uitzonderlijke positie van de slachtoffers uit de gedecimeerde en getraumatiseerde Joodse gemeenschap.

Op dit punt zien we dus hetzelfde gebeuren als in kwesties rond de teruggave van huizen en goederen of achterstallige belastingen. Rechtsfilosoof Wouter Veraart, hoogleraar aan de VU, zou veel later concluderen dat overheden in het algemeen moeite deden het aangedane onrecht te herstellen, maar zich bij dit rechtsherstel primair lieten leiden door de gedachte **van normalisering en herstel van het rechtsverkeer met het oog op de wederopbouw** en minder door een vaste wil om de ontrechting als zodanig, voor de individuele betrokkenen, ongedaan te maken.

Pas in de jaren negentig zouden al deze kwesties opnieuw onder de loep worden genomen en kwam er extra aandacht voor restitutie en genoegdoening aan Joodse slachtoffers en hun nabestaanden.

Over die tussenliggende decennia – vanaf de jaren vijftig tot de jaren negentig – zou ik u gerust de rest van de middag kunnen onderhouden, maar dat zal ik niet doen.

Ik wil mij beperken tot het aanduiden van het onbetwiste omslagpunt in de Nederlandse herinneringscultuur, dat het geschetste nationalistische perspectief geleidelijk vrijwel geheel zou doen verdwijnen. Dat omslagpunt is zeer precies aan te wijzen: de publicatie van *Ondergang*, de tweedelige studie van de eerder genoemde Jacques Presser over de Jodenvervolging in Nederland.

De presentatie van het boek vond plaats op 22 april 1965, in de Hollandsche Schouwburg, de plaats waarvan in 1942-1943 tienduizenden Nederlandse joden waren gedeporteerd en die sinds 1962 werd onthuld als monument - opmerkelijk vroeg vergeleken bij de meeste andere landen. Overigens hing zelfs hier aanvankelijk een bordje waarin werd gerefereerd aan 'in 1940-1945 gevallen Joodse landgenoten'.

Het boek van Presser sloeg in als een bom – en niet omdat het meer dan 1000 pagina's dik was. Nog dezelfde avond berichtten de kranten in zeer uitvoerige stukken over het boek, een lawine die ook de volgende dagen zou aanhouden. Binnen een paar dagen was de eerste oplage, 11.000 exemplaren uitverkocht, acht maanden waren er 140.000 exemplaren verkocht.

De reacties op het boek getuigden van ontzag, mededogen, verdriet, geschoktheid en schaamte – en dat laatste had vooral betrekking op de passages waarin Presser liet zien hoezeer Nederlandse instanties hadden meegewerkt en hoe weinig weerstand of solidariteit er was geweest. Er was sprake van 'een bijna collectief besef van tenminste passieve schuld' zou historicus Jan Bank twintig jaar later schrijven. Voor het eerst scheen men zich 'bewust te worden van de omvang en de diepte van de catastrofe van de Jodenvervolgung in Nederland (...) Zelden zal een wetenschappelijk werk zo snel en algemeen tot sacrosanct zijn verklaard'.

Vanaf de publicatie van Pressers boek ontwikkelde zich in Nederland een geheel andere herinneringscultuur, met andere monumenten, herdenkingen, films en romans, een cultuur waarover Auschwitz haar schaduwen steeds nadrukkelijker uitwierp. In andere Europese landen zou dezelfde ontwikkeling plaatsvinden, maar pas later, met name na de wereldwijde vertoning van de Amerikaanse televisieserie Holocaust in 1978 – een serie die niet alleen in veel landen een diepe schok teweegbracht, maar ook de term 'Holocaust' – die daarvoor in Europa nooit werd gebruikt – introduceerde.

Vanaf de jaren tachtig groeiden de herinneringsculturen in de verschillende landen steeds meer naar elkaar toe, om rond de eeuwwisseling uit te monden in een wat we een transnationale herinneringscultuur rond de Holocaust kunnen noemen.

Ik realiseer me dat ik grote stappen door de geschiedenis zet – maar ik doe dat omdat die ontwikkeling in de richting van deze transnationale herinneringscultuur ons brengt bij waar we nu, hier, vandaag, staan.

Het is in dat proces waarin landen, maar ook instellingen, organisaties, gingen terugkijken op hun eigen geschiedenis; waarin de restitutie van door de nazi's geroofde kunst opnieuw in de belangstelling kwam te staan; waarin talloze nieuwe en andersoortige monumenten – vooral voor slachtoffers - werden opgericht, waarin een niet aflatende stroom van films, romans, en getuigenissen op gang kwam, een internationale herdenkingsdag werd ingesteld, Holocaust musea werden opgericht – en, niet te vergeten, ook onderwijsprogramma's werden opgezet.

Het was precies in deze jaren waarin ook grote Nederlandse universiteiten, zoals Groningen en Utrecht, waar soortgelijke gedenktekens bestonden als in Amsterdam, besloten namen bij die gedenkteken aan te brengen.

Dat is geen toeval, want juist namenmonumenten behoren tot het vaste repertoire van de transnationale herinneringscultuur rond de Holocaust, al zijn de wortels van dat fenomeen ouder. Deels liggen die in Joodse herinneringspraktijken, nauw verbonden met

religieuze teksten en rituelen. In die geest maakte de Nederlandse beeldhouwer Jaap Kaas direct na de oorlog al een ontwerp voor een groot monument met daarop 'de namen der 100.000 doode Joodsche Nederlanders'. Het plan werd niet uitgevoerd, maar dat gebeurde wel in Praag, in de Pinkas synagoge.

Maar er zijn meer tradities waaruit wordt geput. Zo was het inschrijven van namen op gedenktekens al sinds de negentiende eeuw een wijdverbreide praktijk binnen nationalistische herinneringsculturen, zowel op lokaal als op nationaal niveau, een praktijk die een hoogtepunt bereikte vlak na de Eerste Wereldoorlog, zoals is af te lezen aan de tienduizenden gedenktekens in dorpen en gehuchten in België en Frankrijk, of de grote Eerste Wereldoorlog monumenten in Ieper, in België.

Maar er is nog een belangrijk reden waarom juist namenmonumenten zo'n belangrijke plaats hebben gekregen in de herinneringscultuur van de Holocaust: het noemen van namen is ook 'een antwoord aan het kwaad', als een morele verplichting.. Het noemen van namen is gericht tegen de vergetelheid die de nazi's voor ogen stond, een antwoord op hun pogingen om alle sporen, zelfs de herinnering aan hun slachtoffers, voorgoed uit te wissen.

Sinds de jaren tachtig is het aantal namenmonumenten wereldwijd expansief gegroeid – en de praktijk heeft zich ook verbreid van de Holocaust naar herdenkingen van andere massale misdaden tegen de menselijkheid, in Rwanda, Bosnië, Argentinië, maar ook, bijvoorbeeld, op voormalige slavernijplantages.

En ook *Stolpersteine*, waarvan er sinds 1992 meer dan honderdduizend gelegd, door heel Europa, in de trottoirs voor de toenmalige woonhuizen van de slachtoffers, waarvan meer dan 12,500 in Nederland, passen in deze traditie van namenmonumenten.

Wat *Stolpersteine* evenwel uniek maakt is niet alleen hun vorm, maar vooral de manier waarop ze tot stand komen. Vrijwel alle monumenten in de publieke ruimte zijn neergezet door de overheid, door instellingen, verenigingen en andere organisaties, vaak op goed zichtbare plaatsen. Zo bezien zijn *Stolpersteine* een soort 'democratische tegenmonumenten', niet alleen door hun kleine afmetingen en hun atypische ligging – op straat - maar vooral omdat ze het resultaat zijn van bewegingen van onderop, van particulieren of lokale organisaties.

En daarmee zijn we terug bij het gedenkteken dat dadelijk wordt onthuld. Want hier staat dan wel het bestuur van de universiteit, maar ook dit gedenkteken is een initiatief van onderop. Het was een groep UvA-studenten en -alumni, met als woordvoerder de Duitse masterstudent Navid Nail, die in 2022 actie voerden voor een nieuw monument - een namenmonument of *Stolpersteine*. Om hun oproep kracht bij te zetten hingen ze naast het bestaande monument een poster met een namenlijst geprojecteerd over de oude plaque.

En ook het rechtsherstel dat de UvA vandaag afkondigde, is een initiatief van onderaf, in dit geval van de auteurs van een lustrumboek van de Faculteit Economie, die hadden

ontdekt dat een van de belangrijkste grondleggers van de faculteit, Herman Frijda, niet alleen in de vergetelheid was geraakt, maar in het *Album Academicum* stond vermeld als 'Herman Frijda: 23-11-1940 als jood uit functie ontheven, 01-03-1941 ontslagen'. Zij vroegen het College van Bestuur begin 2024 een onderzoek in te stellen, niet alleen naar het Album, maar breder, hoe het indertijd, in 1945, eigenlijk was gegaan, met name rond de Joodse medewerkers die waren omgebracht of omgekomen en niet om rechtsherstel hadden kunnen vragen.

Een initiatief van onderaf was nodig om de Universiteit te bewegen dit te doen. We zijn laat – en dat mag de organisatie, **wij allen dus**, zich aantrekken. Vooral omdat we allang weten dat de UvA meer joodse personeelsleden en studenten had dan alle andere universiteiten samen, en dat veel studenten en medewerkers als gevolg van hun verzetsactiviteiten zijn omgekomen, zoals te lezen is in *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950*, door UvA-historicus Peter Jan Knegtmans uit 1998, waaruit overigens een weinig heldhaftig beeld van de universiteit als organisatie tevoorschijn komt.

Het is, geachte aanwezigen, belangrijk dat dit nieuwe monument er is. Maar misschien zou dit een vervolg moeten krijgen. Zo zou de Universiteit van Amsterdam zich nadrukkelijker kunnen committeren als het gaat om het behoud en de studie van het Joodse materiële en immateriële erfgoed, bijvoorbeeld in de vorm van een *permanent fonds* – al dan niet samen met de Gemeente Amsterdam - voor het voortbestaan van Joodse Studies en het Menasseh Ben Israel Instituut, inclusief Jiddisch, dat noodzakelijk is voor de kennis van de bijzondere collecties en van vrijwel alle Europese universiteiten is verdwenen. Dat zou een mooie vervolg kunnen zijn van deze onthulling.

30 september 2026